

Науково-дослідний центр “Часи козацькі”
Українське товариство охорони пам’яток історії та культури
Центр пам’ятокознавства НАН України і УТОПК
Історико-культурна асоціація “Україна–Туреччина”
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ’ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ

Збірник наукових праць

Випуск 22

Частина I

**К И Ї В
2 0 1 3**

Науково-дослідний центр “Часи козацькі”
Українське товариство охорони пам’яток історії та культури
Центр пам’ятокознавства НАН України і УТОПІК
Історико-культурна асоціація “Україна–Туреччина”
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру пам’ятокознавства НАН України і УТОПІК
(протокол № 6 від 11 червня 2013 р.)*

Редакційна колегія: Титова О.М. (відповідальний редактор),
Біляєва С.О., Виногородська Л.І., Івакін Г.Ю.,
Константинов В.О., Сенченко Н.М., Супруненко О.Б.,
Терпиловський Р.В., Франчук В.Ю.

Адреса редакції: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19;
e-mail: m-center@ukr.net
тел. +380-44-2807879, тел/факс +380-44-2806463

*Видання здійснено за фінансової підтримки Благодійного
фонду «Славетна Січ» та особисто його співзасновника –
генерального директора ТОВ НВО «Трубосталь»,
кандидата технічних наук
Фельдмана Олександра Ісаковича*

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації – серія КВ № 16328-4800Р від 02.02.2010 р.)

Видано Центром пам’ятокознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.)
вул. Івана Мазепи, 21, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна
тел./факс: +380 (44) 2807879, e-mail: m-center@ukr.net

© НДЦ “Часи козацькі”, 2013

© Центр пам’ятокознавства
НАН України і УТОПІК, 2013

3. Науковий архів ХОКМ. – Спр. 0 79.
4. Науковий архів ХОКМ. – Спр. 0 105.
5. Науковий архів ХОКМ. – Спр. нр 341.
6. Науковий архів ХОКМ. – Спр. нр 341.
7. Науковий архів ХОКМ. – Спр. нр 388.
8. Науковий архів ХОКМ. – Спр. нд 420.
9. Науковий архів ХОКМ. – Спр. нд НР 408.
10. Науковий архів ХОКМ. – Спр. нд Ле 25.
11. **Гульдман В.К.** Подольский календар. 1895. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского управления, 1901.
12. **Сіцінський Ю.** Оборонні замки Західного Поділля 14–17 ст. Меджибізький замок. – Кам'янець-Подільський, 1994.
13. **Липа К.** Під захистом мурів. – К.: Наш час, 2008.

Олександр Бондар (Чернігів),
старший науковий співробітник Чернігівського національного
педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка

Ігор Кондратьєв (Чернігів),
доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського
національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка,
кандидат історичних наук

Пізньосередньовічний Листвен (за археологічними та писемними джерелами)

Розташований на берегах р. Білоус с. Малий Листвен (Листвен) Чернігівської області ототожнюється істориками з літописним Лиственом, який згадано під 1024 р. у зв'язку з битвою між синами Володимира Великого Мстиславом та Ярославом [1]. Як свідчать археологічні дослідження 1980, 1984 та 2012 років, цей населений пункт виник не пізніше поч. X ст., а можливо, і на рубежі X–XI ст. Вже у X–XI ст. тут існували укріплення Городища-1 на лівому березі, а у XII–XIII ст. укріплення були перенесені на правий берег Білоусу (рис. 1). Площа поселення у часи розквіту сягала 20 га. Однак цей розвиток був раптово перерваний близько середини XIII ст. [2]

Донедавна в історіографії панувала думка про запустіння багатьох поселень Чернігівщини опісля середини XIII ст. Однак, археологічні дослідження останнього десятиліття, як і перегляд та переосмислення вже існуючих колекцій, показують хибність цієї думки. Матеріали доводять, що на багатьох поселеннях давньоруського часу присутні матеріали XIV–XV ст., хоча і в значно меншій кількості ніж матеріали попередньої епохи. Не став виключенням і Листвен. Зокрема, при перегляді керамічного матеріалу з розкопок 1980-х р. В. П. Коваленка на Лиственському Городищі-2 виявлено невелику кількість кераміки, що може бути датована другою половиною XIII–XIV ст. Найявна кераміка фіксується у верхніх шарах біля підніжжя валу [3]. Невелика кількість кераміки цього періоду була віднайдена О. В. Шекуном у 1984 р. під час робіт на Посаді-2. Кількість

цього матеріалу є незначною і не перевищує 5% від загального обсягу кераміки. Важко говорити і про площу поселення у цей період, можна лише припустити, що вона була в рази менша давньоруського періоду.

Наступний етап існування Листвена, що виділяється за археологічними матеріалами, відноситься до XV–XVI ст. Саме тоді Листвен знову з'являється на сторінках писемних джерел. У «Реєстрі» любецько-чернігівського кордону 20-х років XVI ст. (1527 р.) с. Малий Листвен названий володінням «владики брянського». У тому ж документі між с. Плехів та гирлом р. Руда знаходимо ще один цікавий топонім – «Брянцеви лози». Це дозволяє стверджувати, що у першій половині XIV ст. ця територія належала до Брянського князівства, а документ відображає реальний кордон Чернігівщини та Брянщини середини XIV ст. Згадаємо, що у цей час старішими (великими) чернігівськими князями вважалися князі брянські [4].

Однак ситуація з матеріалами даного періоду ще більш скромна, ніж з попереднім. В траншеях та шурфах на Городищі-2 матеріал цього часу не зустрічається зовсім, а невелика кількість керамічних фрагментів фіксується лише на посаді біля городища. Хоча ці фрагменти не вписуються в жоден з типів запропонованої О.В. Оногдою типології пізньосередньовічної кераміки, за рядом ознак, на нашу думку, вони можуть бути віднесені до XV–XVI ст. Лише один фрагмент з точністю можна віднести до Типу IV за О.В. Оногдою (вінця з профілем підтрикутної валикоподібної форми), який датується останньою третиною XV–XVI ст. Також слід відмітити, що над давньоруськими оборонними спорудами XII–XIII ст. в траншеї №1 (дослідження 1980 р.) були виявлені залишки якихось більш пізніх укріплень. На сьогодні хронологічні рамки існування цих споруд ще потребують уточнення – вони можуть відноситись як до XV–XVI, так і до XVII ст. [5] Згадаємо, що саме через Листвен по р. Білоус проходив кордон між землями Любецького староства Речі Посполитої та Чернігівською землею, що з початку XVI ст. відійшла до Московської держави. Наявність у Листвені двох давньоруських городищ, що знаходяться впритул один навпроти одного, дозволяє припустити їхнє подальше використання у якості спостережних пунктів (форпостів) протягом усього XVI – початку XVII ст.

З останньої третини XVI – першої половини XVII ст. нам відоме коло землевласників Листвена – чимало шляхтичів Любецького староства володіли тут маєтностями, з яких несли військову службу, однак, чи не найбільшими володарями Лиственського «острова» були родини любецьких бояр Пушкарів та Пузиків. У першій половині XVII ст., опісля приєднання Чернігівщини до Речі Посполитої, до села проникають і польські магнати.

16 липня 1605 р. «доживотье» на Лиственський острів від короля Сигізмунда III отримали брати Іван та Ждан Пушкарівичі (Пушкарі, Пушкаренкі) [6]. У 1615 р. любецькі бояри та зем'яни Омелян і Петро Ясковичі Решинські-Пушкарі, разом з Федором Пузиком, отримали привілей Сигізмунда III «на грунт або острів Лиственский». Співвласниками цієї маєтності були їх рідні та двоюрідні брати Решинські. У королівському

привілеї зазначалось, що це пожалування вони отримали від Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.) [7]. Під час проведення королівської люстрації Любецького староства Київського воєводства 1615-1616 р. Пушкарі за-свідчували свої права на «остров» Лиственський та селище Дулеби привілеєм короля Сигізмунда II Августа та листами від «перших старост... та підстарост (любецьких. – *авт.*)». Бояри поскаржились люстраторам на інших посесорів – Рашка Коваля, Івана Якубовича та Федька Копицю (Копича), що самоправно намагались заволодіти Лиственським ґрунтом та «гвалтовно» захопили половину маєтності. Виявилось, що ця справа вже розглядалась у 1586 р. і була вирішена на користь позивачів. Лиственський острів разом із с. Дулеби був залишений за Пушкарями [8].

У 1623 р. землями у Листвені заволодів Михайло Ясликовський – майбутній чернігівський скарбник (1634–1647 рр.) [9]. Проникнення до регіону польської шляхти зумовило необхідність отримання нових підтверджувальних документів. 15 березня 1633 р. шляхтичі та зем'яни Решинські й Пузики отримали лист Владислава IV на Лиственську землю [10]. Існують відомості про ще один королівський привілеї, отриманий посесорами того ж таки 1633 р. на вальному коронному сеймі [11]. Вже опісля 1633 р. Федір Пузик разом з Петром Пушкарем-Решинським придбали у Омеляна Резинського (Решинського) ще одну частку Лиственського острова. В матеріалах люстрації 1636 р. посесорами Лиственського ґрунту зазначені Петро і Омелян «з синами своїми» Решинські-Пушкарі та Федір Пузик. Шляхтичі пред'явили люстраторам привілеї Владислава IV 1633 р. [12].

Десь до 1639 р. Лиственом заволодів чернігівський воєвода та любецький староста М. Калиновський. Відомо, що на початку 1639 р. він поступився відторгнутим від Любецького староства городищем Листвен Вавринцю (Варвинцю) Горецькому. У королівському привілеї Горецькому йшлося про право посесора на осадження городища людьми [13]. Ймовірно, що мова велась про городище, що знаходилось з колишнього «московського» боку.

30 жовтня 1645 р. посесор Лиственського острова Федір Пузик отримав королівський дозвіл передати своє право на маєтність рідним та двоюрідним братам – Омеляну та Петру Решинським-Пушкарям «з синами». Нові посесори мали «яко предки их, нам и Речи Посполитой при замку нашом Любецком службу одним конем отдавать» [14]. Цікаво, що землі у Пузиків напередодні Хмельниччини таки відібрав В. Горецький, лише після війни Пузики перейшли «на свои першие ґрунта» [15]. До XIX ст. зберегли свої землеволодіння у селі й Пушкарі-Решинські [16].

Дуже яскраво в матеріальній культурі Листвена представлений наступний період його існування – доба Козаччини. Невелика кількість матеріалів XVII–XVIII ст. (вінця посудин) була знайдена ще у 1980 р. на Городищі-2. Однак, основний ареал розповсюдження матеріалів цього періоду знаходиться на території Городища-1 та сучасного села в районі цього городища – у тому числі у вигляді підйомного матеріалу в північному та західному

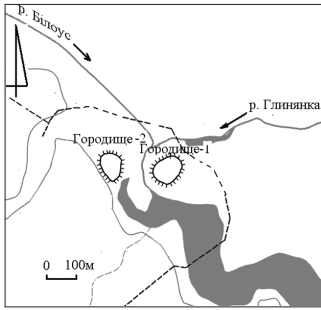

Рис. 1. Городища та річково-водна система в с. Малий Листвен.

Рис. 2. Планування с. Малий Листвен на мапі середини – другої половини XIX ст.

куточках сучасного села. Це свідчить про активне розростання населеного пункту в цей період. Керамічний посуд та кахлі XVII–XVIII ст. віднайдені у Листвені, аналогічні матеріалам, що походять з Чернігова та Любеча.

У 2012 р. в центральній частині Городища-1 було закладено шурф. Виявлено, що під шаром сміття XIX–XX ст. знаходиться досить потужний шар (до 0,3 м) з матеріалами XVII ст. Окрім характерної кераміки були зафіксовані уламки від скляних посудин, цвяхи та ін. Слід відмітити, що серед керамічного матеріалу з культурного шару трапляються вінця горщиків, що можуть бути датовані кінцем XVI – першою половиною XVII ст., але їх кількість незначна.

В північній частині шурфу був зафіксований кут споруди (заглиблений у материк на 0,2–0,3 м) із стовповою ямою. Матеріал, що походить з цього об'єкту безсумнівно відноситься до другої половини XVII ст. Знахідки в шарі цього періоду репрезентовані не лише традиційною керамікою, скляним посудом та цвяхами, але й значною кількістю кахлів – у т.ч. фрагментами з яскраво-зеленою поливою. Інтерес представляє фрагмент полив'яної зеленої декоративної кахлі у вигляді хреста. Беззаперечно, що зафіксована споруда належить до комплексу будівель, що знаходились на території Городища-1.

Матеріали XVII–XVIII ст. також зафіксовані у Траншеї 1 (2012 р.), яка частково розрізала дуже пошкоджені пізніми перебудовами укріплення X ст. Матеріал цього періоду знаходився у верхніх шарах знищеного валу. В одній із ям, що була викопані в тілі валу, віднайдено фрагмент поливної керамічної люльки. Зауважимо, що Городище-1 займало дуже вигідне місце для облаштування садиби володаря населеного пункту. По-перше, садиба знаходиться посередині села та відмежовує значну його частину від річки, по-друге, навесні, коли рівень води підіймався, вода з Білоусу потрапляла до давньоруського рову і перетворювала Городище-1 на острів діаметром близько 100 м.

Ймовірно, що володарем комплексу будівель XVII ст. на Городищі-1 був козак-шляхтич Станіслав Кохановський. Ще у 1730 р. старожили села згадували перед російськими ревізорами, що село було у володінні С. Коха-

новського, від нього маєток перейшов до його онука знатного бунчукового товариша Чернігівського полку Самійла Мокрієвича (у 1690 р. – полкового сотника). Саме у його нащадків Листвен придбав Яків Лизогуб [17]. Від Лизогубів маєток у 1781 р. перейшов до князя Петра Кейкуатова та знаходився спочатку у його володінні, а згодом у XIX ст. належав удові князя [18].

Таким чином, археологічні дані свідчать про те, що опісля середини XIII ст. життя на поселенні продовжувалося на території Городища-2, що знаходиться на доволі високому (до 6–7 м) правому березі р. Білоус, а також північно-західній частині посаду – що також знаходився значно вище рівня підйому води під час повені. У цей час значно зменшується площа поселення. У XV–XVI ст. життя продовжувалося все на тому ж правому березі Білоусу біля Городища-2. Приблизно наприкінці XVI – на початку XVII ст. повторно заселяється лівобережне Городище-1, що є найвищою точкою цієї місцевості та відстоїть на 3 – 4 м від рівня Білоусу. Від середини – другої половини XVII ст. на поселенні спостерігається демографічний та забудовний бум. Судячи з ареалу підйомного матеріалу, площа поселення у цей час значно збільшується й навіть перевищує територію давньоруського часу – хоча оцінювати щільність забудови цього періоду поки що зарано. Вірогідно, саме у XVII ст. склалася система вулиць та забудова центральної частини Листвена, яка відображена на мапах XIX ст. та існує по сьогодні (рис. 2). Отже, судячи з археологічних матеріалів та писемних джерел, можна говорити про безперервність існування Листвена від X – до початку XXI ст. За свою історію цей населений пункт декілька разів змінював свій поселенський статус – від державної фортеці до феодального замку, від феодального замку до прикордонного пункту, від прикордонного пункту до сільського поселення.

Джерела та література

1. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. – К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1990. – С. 430; История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область. – К.: ИИ АН УССР; Глав. ред. УСЭ, 1983. – С. 602.
2. **Коваленко В.П., Шекун А.В.** Летописный Листвен (к вопросу о локализации) // Советская археология. – 1984. – № 4. – С. 62–74.
3. **Бондар О., Дем'яненко Д.** Літописний Листвен у після монгольську добу // Матеріали X Міжнародної студентської археологічної конференції «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи». – Чернігів, 2011. – С. 34–36.
4. **Кондратьєв І.В.** Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.). – Чернігів, 2005. – С. 9.
5. **Бондар О., Дем'яненко Д.** Літописний ... – С. 36.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДАК України). – КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 204. – Книга РМ 16 (1603-1607 рр.). – Арк. 110 зв. – 111 зв.
7. ЦДАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 814. – 814 зв.; **Луцицкий И.В.** Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603–1645) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – 1901. – Кн. XV. – Вып. I. – Отд. III. – С. 13-14.
8. Lustracja Dóbr Króla JMcі w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem łączących // Jablonowski A. Lustracje Krolewsczyzn ziem Ruskich: Wołynia, Podola i

- Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Źródła dziejowe. – T.V. – Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. – S. 1–226. – S. 95; **Jablonski A.W.** Pisma. T.III. Ukraina. – Warszawa: Skład główny w księgarni E.Wende i S-ka, 1911. – S. 35.
9. **Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. – К.: Темпора, 2006. – С. 417.
 10. ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 390-393, 395-397; Lustracja Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S. 199–201, 204–205.
 11. ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 395-396; Lustracja Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S. 204; Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 86. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 277; **Лазаревский А.Л.** Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896/97 год. Карманная справочная книжка. – Чернигов: Губернская типография, 1896. – Отд. III. – С. 1–32. – С. 16; **Лазаревский А.Л.** Акты по истории землевладения в Малороссии // ЧИОНЛ. – 1890. – Кн. 4. – Отд. III. – С. 83–135. – С. 88–89.
 12. Lustracja Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S. 94, 95, 204–205.
 13. **Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С. 288.
 14. **Луцицкий И.В.** Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине... – С. 13–14; Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов: Губернская типография, 1866. – Вып. 1. – С. 62.
 15. **Лазаревский А.Л.** Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии... – С. 2.
 16. ДАЧО. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 86-86 зв., 91.
 17. **Зайченко В.** Село Новий Білоус та його округ. – Чернігів: Чернігівська ОУНБ ім. В.Г.Короленка, 2003. – С. 27; **Василенко Н.П.** Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729–1730 гг. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1908. – С. 154–156.
 18. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. II. – Спр. 13697. – Арк. 62; **Шафонский А.** Черниговского наместничества топографическое описание. – Изд. М.Судиненко. – К.: Университетская типография, 1851. – С. 197–198, 323.

Володимир Коваленко (Чернігів),
доцент, директор Центру археології та стародавньої історії
Північного Лівобережжя ім. Д. Я. Самоквасова,
кандидат історичних наук

Новий могильник козацької доби з с. Виповзів на Чернігівщині

Поховальні пам'ятки козацької доби XVI–XVIII ст. лише відносно нещодавно стали надбанням історичної науки. Ще не так давно навіть у ході спеціалізованих археологічних досліджень вони нерідко просто ігнорувались фахівцями. І зараз, аналізуючи матеріали розкопок, наприклад, XIX ст., ми нерідко заново відкриваємо для себе знахідки цієї доби. Однією з таких маловідомих пам'яток козацької доби є невеличкий некрополь на давньоруському городищі – ранньому дружинному таборі IX–X ст. в с. Виповзів Козелецького району (а колись – Остерського повіту) на Чернігівщині.